

Bożena Popiołek

Szlachecki dwór kobiecy w świetle raptularzy domowych i rejestrów majątkowych z początku XVIII wieku na przykładzie dworu Teresy z Potockich Zamoyskiej*

Abstrakt: Artykuł prezentuje organizację dworu przedstawicielki znaczącej magnackiej rodziny, Teresy z Potockich Zamoyskiej, ordynatowej, starościny płoskirowskiej. To próba rekonstrukcji struktury, składu osobowego i podstaw ekonomicznych kobiecego dworu na przełomie XVII i XVIII w., opracowana na podstawie rejestrów majątkowych, rozliczeń ze służbą, rejestrów wydatków i przychodów dworskich. Przybliżono również sylwetkę samej Zamoyskiej (żyjącej w latach przed 1667–1713) i jej sytuację zmieniającą się po zawarciu kolejnych związków małżeńskich.

Abstract: This article presents the organisation of the court of a member of an important magnate family, Teresa Zamoyska née Potocka, wife of the *ordynat* (heir to the fee tail estate) and starost of Płoskirów Tomasz Józef Zamoyski. The paper attempts to reconstruct the structure, membership, and economic basis of a female court at the beginning of the 18th century based on estate registers, servants' accounts, and records of court expenses and revenues. It also presents the profile of Potocka herself (who was born before 1667 and died in 1713) and her changing situation after each of two marriages.

Słowa kluczowe: szlachecki dwór kobiecy, rejestry majątkowe, raptularze, epoka saska, Rzeczpospolita
Key words: women's noble court, property registers, diaries, the Saxon era, Polish-Lithuanian Commonwealth

Szlachecki dwór kobiecy odgrywał równie istotną rolę w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej jak jego męski odpowiednik¹. Jednak, jak dotąd, zagadnienie to nie doczekało się wielu opracowań w polskiej historiografii. Badacze, poza nielicznymi wyjątkami, skupiają się przede wszystkim na roli kobiecych dworów monarszych, akcentując głównie ich oddziaływanie polityczne i kulturowe². Tylko nieliczne prace poświęcone są funkcjonowaniu magnackich lub szlacheckich dworów kobiecych, ich strukturze i znaczeniu w społeczeństwie³. Tymczasem ukazanie ich specyfiki pozwala poznać mechanizmy działalności patronackiej kobiet w wielu dziedzinach uważanych dotąd za sferę męskich działań. Pod względem organizacyjnym i urzędniczym niewiele się one różniły. Patroni kreowali wokół siebie silne środowisko klientalne,

* Tekst powstał w ramach projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki UMO nr 2015/19/B/HS3/01797, pt. „Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich”, realizowanego w latach 2016–2020.

¹ Por. Dwory magnackie. 2005; Patron i dwór. 2006; Popiołek B. 2020; Popiołek B. 2022 (w druku).

² Zob.: Targosz K. 1975; Targosz K. 1997. Interesujące studium średniowiecznego dworu królowej w: Czwojdrak B. 2012; Czwojdrak B. 2016a; Czwojdrak B. 2016b; Czwojdrak B. 2018. O kulturowej roli dworu królowej zob. też: Markuszowska A. 2010; Maria Kazimiera. 2017. Warta odnotowania jest też praca Kuras K. 2018.

³ Zob.: Karkucińska W. 2000; Jakuboszczak A. 2008; Słaby A. 2014; W kręgu patronatu. 2019; Popiołek B. 2020; Kicińska U. 2020; Dwór kobiecy. 2021.

a dwór był jednym z głównych narzędzi realizowania ich polityki⁴. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku fundamentalne znaczenie miały wzorce płynące z dworów monarszych. Te kobiece były zwykle mniej liczne i miały mniejsze oddziaływanie polityczne, ale w środowisku lokalnym ich rola, szczególnie edukacyjna, wychowawcza i ekonomiczna była niezwykle istotna⁵. O znaczeniu konkretnego ośrodka decydowała przede wszystkim pozycja patronki, siła jej zaangażowania politycznego i towarzyskiego⁶. Często związki z otoczeniem królewskim lub przynależność na pewnym etapie życia do fraucymeru królowej owocowały próbą kształtowania własnego otoczenia według poznanego modelu wraz ze wzrostem kulturowych aspiracji magnatek⁷. Jednakowoż struktura i funkcjonowanie kobiecych dworów to temat dotyczący również kwestii ekonomicznych, takich jak podstawy finansowania, uposażenie urzędników i służby, aprowizacja i elementy związane z reprezentacją, które wymagały różnorodnych zabiegów i sporych nakładów finansowych. Z kolei ich organizacja, poza czynnikiem ludzkim, silnie zhierarchizowanym, obejmuje również wiele zagadnień z zakresu kultury materialnej, m.in. poprzez konieczność zachowania odpowiedniego standardu życia i kreowania prestiżu⁸. W tym względzie pomocne są różne rejestry majątkowe, wykazy sprawunków, spisy rzeczy oraz testamenty⁹. Odrębnie żadne z tych źródeł nie są wystarczające do określenia standardu majątkowego magnackich lub szlacheckich patronek, gdyż nigdy nie ma pewności co do kompletności badanych materiałów. Niemniej jednak umożliwiają one, do pewnego stopnia, odtworzenie codzienności życia dworu.

Aby dokonać rekonstrukcji struktury dworów magnackich, konieczne jest uwzględnienie wielu różnych dokumentów: rejestrów dworskich, spisów urzędników i oficjalistów, wykazów płac służby, rejestrów dochodów i różnorodnych ekspens oraz szlacheckich sylw. Materiały te najczęściej nie stanowią zwartych kompleksów, lecz są zawarte w rozmaitych, często przypadkowych zbiorach. W przeważającej części są one niekompletne, zachowane jedynie w fragmentach, szczególnie te pochodzące z przełomu XVII i XVIII w. Nieliczne są kobiece sylwy, raptularze oraz dzienniki¹⁰. Przeznaczenie niektórych spośród tych źródeł było pierwotnie zupełnie inne (to np. modlitewniki), z czasem zaczęły pełnić rolę rodzinnych kroniczek i podręcznych notatników¹¹. Dopiero z drugiej połowy XVIII stulecia zachowane są liczniejsze i bardziej

⁴ Ważne są tu szczególnie badania: Augustyniak U. 2000, s. 71–99; Augustyniak U. 2001; Popiołek B. 2020; Augustyniak U. 2021, s. 15–32. Należy też zwrócić uwagę na zagadnienie dworu magnackiego w kontekście więzi klientalnych, np.: Zielińska Z. 1971, s. 397–419; Mączak A. 1994; Mączak A. 2003; por. też: Kettering S. 1986; Kettering S. 1989, s. 817–841.

⁵ Popiołek B. 2020, s. 415–530; Blinda A. 2021, s. 177–196; Penkała-Jastrzębska A. 2021, s. 155–176; Popiołek B. 2021, s. 125–154.

⁶ Por.: W kręgu patronatu. 2019; Kicińska U. 2020; Popiołek B. 2020; Dwór kobiecy. 2021; zob. też: Targosz K. 1997; Karkucińska W. 2000; Jakuboszczak A. 2008; Słaby A. 2014.

⁷ Słaby A. 2014; Jakuboszczak A. 2008; Jakuboszczak A. 2021, s. 87–104; por. też: Queens Consort. 2017; Mitchell S.Z. 2018, s. 135–151; Modesti A. 2020.

⁸ Por.: Pośpiech A. 1992; Dumanowski J. 2006; Ročko A. 2013, s. 11–22; Penkała A. 2016, s. 160–170; Kicińska U. 2017, s. 461–470; Klonder A. 2019, s. 41–53; Penkała-Jastrzębska A. 2020, s. 33–62; Penkała-Jastrzębska A. 2021, s. 155–175; zob. też: Lengyelová T. 2016.

⁹ Zob.: Penkała A. 2016; Kicińska U. 2017; Klonder A. 2019; Penkała-Jastrzębska A. 2020; por. też: Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 207–208.

¹⁰ Np.: BCz, rkps 2328 I, „Notacje różne Konstancji z Sapiehów Sanguszkowej, starościny suraskiej”; BN, rkps 1605, „Pamiętnik Teresy Ludwiki z Bielińskich Działyńskiej, wojewodziny chełmińskiej”; ZNiO, rkps 7928/I, „Xiążka czyli konnotata różnych domowych interesów jako to zapłaty i odzienia czeladzi dworskiej i inne rzeczy gospodarskie dla pamięci, dnia 23 Aprilis 1744 do zażywania dla W JM Pani Katarzyny Polanowskiej, łowczynej bełskiej”; LNNBU, Zbiór Biblioteki Baworowskich, f. 4, op. 1, rkps 670, „Regestr służby hr. Baworowskiego w Kopczyńcach spisany ręką jego żony”; LNNBU, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, f. 141, op. 1, rkps 2447, „Zapisy wydatków domowych Marianny Tarłowej 1773–1782”; zob. też: Targosz K. 1997, s. 275–279; Partyka J. 1998, s. 143–146; Popiołek B. 2003; Roszak S. 2004, s. 106, 110; Popiołek B. 2016, s. 149–160.

¹¹ Np.: BCz, rkps 2842 I, „Modlitewnik Konstancji ze Słuszków Denhoffowej, wojewodziny malborskiej”.

wszechstronne rejestry odnoszące się do dworów magnatek (np. Izabeli z Lubomirskich Branickej), a nawet przygotowane przez kobiety i opublikowane powinności urzędników dworskich (np. Anny Pauliny z Sapiechów Jabłonowskiej)¹².

Niewiele wiadomo na temat organizacji dworu głównej bohaterki artykułu — Teresy z Potockich Gnińskiej (żyjącej w latach: przed 1667–1713), wojewodziny pomorskiej, oraz szczegółów z jej życia¹³. Teresa była córką Jana Potockiego (†1675), wojewody braclawskiego, i jego pierwszej żony, Teresy z Cetnerów (†przed 1667), kasztelaneki halickiej. Miała dwóch braci: Dominika (†1683), kanonika wileńskiego, i Stefana Aleksandra (†1727), strażnika wielkiego koronnego, następnie wojewodę bełskiego. Po śmierci ich matki ojciec ożenił się z Urszulą z Daniłowiczów. Nie wiadomo jednak, czy otoczyła opieką pasierbów. Wojewoda braclawski był blisko związany z hetmanem Janem Sobieskim, możliwe więc, że młodzi Potoccy trafili po śmierci ojca na dwór królewski. Z pewnością był tam drugi z braci Teresy — Stefan Aleksander, co wiązało się z licznymi ekscesami z powodu jego porywczego charakteru. Zapewne wraz z bratem na dworze królewskim wychowywała się również Teresa. To tu, 20 czerwca 1685 r., odbył się jej ślub z Janem Gnińskim (ok. 1665–1703), wojewodą braclawskim. Wydaje się, że Teresa Gnińska była tam nie tylko częstym gościem, ale także pozostawała w dobrych relacjach z królową Marią Kazimierą. Wynika to z relacji rezydenta radziwiłłowskiego przy dworze królewskim, Kazimierza Sarneckiego, który pisał: „Królowa JM także w swoim pokoju grała karty z IchM bełką [Elżbietą z Lubomirskich Sieniawką — B.P.] i braclawską [Teresą z Potockich Gnińską — B.P.] wojewodzinami, i królewiczem Jakubem”¹⁴.

Jan Gniński był synem Doroty z Jaskólskich (†1679) i Jana Krzysztofa Gnińskiego (ok. 1620–1685), podskarbiego wielkiego koronnego i podkanclerzego koronnego, dyplomaty i bliźniego współpracownika króla Jana III¹⁵. Jan miał jeszcze dwóch braci: Jana Chryzostoma (1650–1715), późniejszego biskupa kamienieckiego, i Władysława (1640–1694), starostę radzyńskiego, oraz dwie siostry: Annę Franciszkę Zamoyską (ok. 1653–1704), podskarbinę wielką koronną, i Konstancję Dorotę (†1705), księżnę klasztoru cysterek w Ołoboku.

Kiedy Teresa Gnińska owdowiała w 1703 r. jej szwagierka Anna Franciszka z Gnińskich Zamoyska błyskawicznie zadbała o przyszłość wdowy. Zanim jeszcze przystąpiono do organizacji pogrzebu Jana Gnińskiego, podskarbina koronna wydała Teresę za mąż za swojego najstarszego syna, ordynata zamojskiego Tomasza Józefa (1678–1725), starostę płoskirowskiego. Intercyzę małżeńską spisano w Starzyskach, 10 stycznia 1704 r.¹⁶ Anna Franciszka Zamoyska wykazała tu godną podziwu dbałość o interesy rodzinne, nie chcąc dopuścić, by majątek Gnińskich trafił w inne, niepożądane ręce. Co więcej Teresa z Potockich była już wcześniej spokrewniona z Zamoyskimi, gdyż jej babką ze strony matki była Anna z Zamoyskich Cetnerowa, kasztelanowa halicka¹⁷.

Trudno powiedzieć, jakie były wzajemne relacje małżonków Gnińskich. Wojewodzina chyba częściej przebywała na dworze królewskim niż w wielkopolskich lub pomorskich dobrach męża. Z pewnością była też w Zamościu u szwagierki, Anny Franciszki z Gnińskich Zamoys-

¹² Ustawy. 1787. Szerzej na ten temat zob.: Popiołek B. 2020, s. 431–432.

¹³ Popiołek B., Kicińska U. 2017, s. 26–27; Popiołek B. 2020.

¹⁴ Relacja z 1 I 1694 r., cyt. za: Targosz K. 1997, s. 138.

¹⁵ Przyboś A. 1959–1960, s. 149.

¹⁶ AGAD, AZ, rkps 2375, „Intercyza przedślubna Teresy z Potockich Gnińskiej i Tomasza Józefa Zamoyskiego, spisana w Starzyskach 10 I 1704 r.”, s. 23–24.

¹⁷ Anna z Zamoyskich Cetnerowa — była córką Zofii z Tarłów i Wacława Jana Zamoyskiego, żoną Aleksandra Cetnera, kasztelan halickiego. Ich córką była Teresa z Cetnerów Potocka, matka Teresy z Potockich Gnińskiej. Cetnerowie mieli też syna Jana (†1679), starostę lwowskiego, ożenionego z Zofią Anną Daniłowiczówną (†1711), *secundo voto* Dąbmską. Siostrą Zofii Anny była Urszula z Daniłowiczów, druga żona Jana Potockiego (†1675), wojewody braclawskiego, macocha Teresy z Potockich Gnińskiej, zob.: CPAHUL, f. 181, op. 2, rkps 288.

skiej. Sporo problemów przysparzał im brat Teresy — Stefan Aleksander Potocki, który dopuścił się brutalnej napaści na osobę Gnińskiego. Być może chodziło o nigdy niewyplacony posag Teresy. Wydarzenie to najpewniej negatywnie wpłynęło na kontakty rodzinne. Z kolei brak potomstwa pośrednio może wskazywać na niezbyt zażyły związek pary oraz tłumaczyć krótką żałobę i pośpiech w zawarciu kolejnego związku z dużo młodszym Tomaszem Józefem Zamoyskim, siostrzeńcem zmarłego wojewody¹⁸. W tym przypadku małżonkowie oddalili się od siebie już po kilku latach i rzadko zamieszkiwali razem, również nie doczekali się potomstwa. Teresa większość czasu spędzała na swoim dworze w Starzyskach nieopodal Jaworowa, czasem tylko odwiedzała Zamość, zaś Tomasz Józef gościł tam stale, nie informując żony o swoich poczynaniach. Teresa miała nawet żal do jego zaufanego człowieka Jana Jurkowskiego, podstołego nowogrodzkiego, że nie informował jej o działaniach ordynata¹⁹. Do męża zaś pisała: „Za korespondencyę dziękuję WM Panu, alem straciła nadzieję o jego afekcie ku sobie, kiedy nie masz nade mną kompasyi, a tak długo do domu nie powracasz, minął ten czas, kiedy byłam szczęśliwa [...]”²⁰. Było to zatem, jak można sądzić, typowe małżeństwo polityczne, u podłoża którego leżały interesy ekonomiczne i rodzinne.

O dworze wojewodziny pomorskiej nic nie wiadomo. Są jedynie przesłanki, że Teresa miała wgląd w jakieś sprawy swojego pierwszego męża, pomagając w zarządzie majątków i nadzorując działania służby dworskiej. Rachunki, które pozostały po śmierci wojewody, wskazują na znaczne zadłużenie i takie braki w skarbcu, iż wdowa nie miała środków na zorganizowanie mu godnego pochówku. To z tego powodu trumna ze szczątkami Gnińskiego przez jakiś czas spoczywała nieopogrzebana w piwnicach kościoła. Koszty poniesione w związku z organizacją tej uroczystości regulowano jeszcze w roku 1707. Przez wiele lat Teresa Zamoyska borykała się także z koniecznością wypłacenia zaległych wynagrodzeń służbie Jana²¹. Jeden ze sług Gnińskiego, Daniel Drozdowski w 1703 r. prosił wojewodzinę: „aby mi się nadgroda jakakolwiek stała za fatygi moje ciężkie dwuletnie, ponieważ w tychże JMci nieboszczyka usługach, zbywszy pieniądze i szat, w którychem przysłał, na ostatek bez ostatniej sukni, boso uchodzić musiałem [...]”²². Jeśli wierzyć Drozdowskiemu, zmarły chlebowdawca zalegał mu nawet ze spłatą wydatków na obrok dla koni. „Prosty i każdy jak najlichszy człowiek zapłaci robotnikowi swemu, a ja senatorowi polskiemu, który i senatorskim słowem po 300 co rok zasług dawać obiecał, dwiem lecie służył, a tak iżem jemu wygodniejszym niż wszyscy usługujący [...], jednak nie wziąłem zapłaty [...]”²³ — wylewał łzy pokrzywdzony sługa. Długi i zobowiązania finansowe, które pozostawił po sobie wojewoda pomorski, zmusiły wdowę do podjęcia różnych kroków. Za zgodą byłej szwagierki, a obecnej teściowej, Anny Franciszki Zamoyskiej, podskarbiny koronnej, zatrudniła jej komisarza i klienta Józefa Stanisława Morełowskiego, by pomógł jej rozwiązać te problemy. Morełowski od dawna był związany z Zamoyskimi, a po śmierci podskarbiny pozostawał w służbie jej syna jeszcze w roku 1711²⁴.

Drugie małżeństwo Teresy z bratankiem zmarłego męża — Tomaszem Józefem Zamoyskim (1676–1726), starostą płoskirowskim i ordynatem zamojskim — postawiło ją w dużo korzyst-

¹⁸ Szerzej na ten temat zob.: B. Popiołek 2020, s. 242–243.

¹⁹ AGAD, AZ, rkps 616, „Teresa z Potockich Zamoyskich do Jana Jurkowskiego, b.m., b.d.”, s. 30: „Alem zalterowana srodze jest, że tu w Zamościu publiczna fama, że Pan ordynat jedzie do Krakowa, a WMci nic mi nie oznajmiłeś, co mnie bardzo turbuje, proszę o rzetelną wiadomość, za którą jestem i będę obligowana”.

²⁰ AGAD, AZ, rkps 616, „Teresa z Potockich Zamoyskich do Tomasza Józefa Zamoyskiego, b.m., b.d.”, s. 35.

²¹ Popiołek B. 2020, s. 246.

²² AGAD, AZ, rkps 616, „Daniel Drozdowski do Teresy z Potockich Gnińskiej, 23 VII 1703”, s. 138.

²³ AGAD, AZ, rkps 616, „Daniel Drozdowski do Teresy z Potockich Gnińskiej, 23 VII 1703”, s. 139.

²⁴ AGAD, AZ, rkps 553, „Józef Stanisław Morełowski do Tomasza Józefa Zamoyskiego, [b.m.] 9 II 1711”, s. 58.

niejszej sytuacji²⁵. Poza sumami zapisanymi Gnińskiej mocą umowy przedmałżeńskiej z 1704 r., dwa lata po ślubie Teresa otrzymała od męża środki na utrzymanie własnego dworu w wysokości 32 000 zł rocznie, płatne przez okres czterech lat (1706–1710), potwierdzone pisemnym zobowiązaniem i asygnatą dla podskarbiego dóbr zamojskich. Fundusze te pochodziły z dochodów z różnych majątków: po 3000 zł z arend — horszowskiej, starozamojskiej, zamojskiej i szczebrzeszyńskiej, płatne na dzień św. Michała (29 IX). Tomasz Józef uzupełnił też fundusz żony o kwoty z procentu browarnego i czynszów ze starostwa gródeckiego — po 5000 zł, a także o 8000 zł z dochodów ze starostwa knyszyńskiego oraz jeszcze 2000 zł z arendy krzeszowskiej. Każdy z ekonomów, któremu podlegały majątki, otrzymał asygnację zobowiązującą go do regularnych wypłat²⁶. Wszelkie wydatki na potrzeby ordynatowej notowane były w rejestrze, wpisywano tam zarówno zakupy produktów, usługi na rzecz dworu, jak i strawne dla służby. Wydaje się, że człowiekiem odpowiedzialnym za prowadzenie wykazu oraz za stan finansów Zamoyskiej był dawny sługa Anny Franciszki Zamoyskiej — Jan Jurkowski, podstoli nowogrodzki. Wprawdzie nigdzie w rejestrze nie ma jego podpisu, ale otrzymywał różne zlecenia, co przemawia za jego istotną rolą na dworze ordynatowej. Prowadził jej interesy, dokonywał zakupów, omawiał kontrakty z rzemieślnikami i płacił służbie, informował chlebowdawczynię o wydarzeniach na dworze zamojskim. Możliwe, że powierzono mu funkcję marszałka dworu lub podskarbiego; ona sama nazywała go „swoim sługą”²⁷.

Prowadzący registr wydatków Teresy wspomniął np. o swojej podróży do Malborka w lipcu 1707 r., że „za rozkazaniem JMci D[obro]dzieja rezydowałem przez miesiący cztery, gdzie na różne ekspedycyje i na mnie samego wydałem 370 zł”²⁸. W 1709 r. z kolei pokryto koszty jego wyjazdu pod Siemień i pobytu na dworze królewskim²⁹. Człowiek ten musiał zajmować eksponowane miejsce w otoczeniu Zamoyskich, gdyż nie dość, że czuwał nad ekspensami, to również miał realizować polecenia wydawane bezpośrednio przez ordynata. I tak chociażby pod koniec 1709 r. miał służyć jako przewodnik wojskom litewskim i przeprowadzić je z Jarosławia pod Sobieską Wolę, co zajęło dwa tygodnie³⁰. Poza tym łagodził też spory wynikające z nieterminowych wypłat i rozmaitych zaległości mocodawcy wobec wykonawców. Prowadzona przez niego część rejestru kończy się na roku 1710.

Trudno określić skład osobowy i liczbę ludzi tworzących otoczenie ordynatowej Zamoyskiej. Można przypuszczać, że jej dwór nie różnił się zasadniczo od innych tego rodzaju instytucji. Nad całością spraw z polecenia i za zgodą Zamoyskiej czuwał „starszy sługa”, czyli ochmistrz, marszałek dworu lub podskarbi. Być może był nim właśnie Jan Jurkowski, który łączył w swoim ręku wszystkie te funkcje. Nad kobiecą służbą i fraucymerem czuwała ochmistrzyni, ale i w tym przypadku nie ma pewności, kto sprawował tę funkcję w otoczeniu starościny ploskirowskiej.

Wśród osób opłacanych regularnie z dochodów ordynatowej wymieniano towarzyszące jej kobiety, zapewne panny dworskie: Wielbiewiczównę, Wypczyńską, Jagielowiczównę i nieokreśloną bliżej „pannę podczasankę”³¹, których utrzymanie kosztowało skarb 800 zł

²⁵ Teresa Gnińska otrzymała mocą intercyzy małżeńskiej 100 000 zł z dóbr ordynackich i 100 000 „z afektu i miłości małżeńskiej” zapisane długiem prostym na dobrach dziedzicznych, zaś ona udostępniła mężowi *ius communicativum* na starostwie grodeckim, zob.: AGAD, AZ, sygn. 2375, „Intercyza przedślubna Teresy z Potockich Gnińskiej i Tomasza Józefa Zamoyskiego spisana w Starzyskach 10 I 1704 r.”, s. 23–24; AGAD, AZ, rkps 2383, „Zapisy Tomasza Józefa Zamoyskiego dla żon”, s. 1–27.

²⁶ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 1–3.

²⁷ AGAD, AZ, rkps 616, s. 14–15; zob. też: AGAD, AZ, rkps 2762, s. 4–22.

²⁸ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 27.

²⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 28.

³⁰ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 29.

³¹ Być może chodzi tu o bliżej nieznaną pannę podczasankę Zielską bądź o pannę Rulikowską, podczasankę bełską, którą Teresa Zamoyska obdarowała w testamencie zausznicami perłowymi: „perły te od uszów

rocznie³². Otrzymywały one po 200 zł rocznie za służbę, ale czasem wypłacano im dodatkowe sumy. Najczęściej wzmiankowano w rejestrze pannę Wielbiewiczównę, której powierzano też jakieś inne, niesprecyzowane w źródle zadania, np. we wrześniu 1708 r. otrzymała 500 zł za „różne zasługi”; poniżej odnotowano wynagrodzenie dla czterech panien³³. Problem w tym, że w rejestrze i korespondencji pojawiają się dwie formy tego nazwiska — panna Wielbiewiczówna i pani Wielbiewiczowa. Stąd wątpliwości, czy to tylko błąd w zapisie i jest to ta sama osoba, czy też były dwie, tzn. córka i matka. Dla patronki Wielbiewiczówna robiła zamówienia we Lwowie, tj. kupowała stroje, drogie materiały, ozdoby. W źródłach często wymieniana jest z podstolim nowogrodzkim Jurkowskim. Niewykluczone, że pełniła funkcję ochmistrzyni na dworze Zamoyskiej, podczas gdy pozostałe panny tworzyły jej niewielki fraucymer. W czerwcu 1709 r. Wielbiewiczówna otrzymała 300 zł „do rąk”, chociaż nie podano za co. Tak znaczna kwota wypłacona poza rocznym salarium może wskazywać na jej odpowiedzialną funkcję. Przymuszczalnie zajmowała się m.in. jakąś formą rozliczeń dworskich, gdyż w czerwcu 1709 r. rzeźnicy kwitowali u niej pieniądze należne za woły, a bliżej nieznanemu A. Szańskiemu zwrócił na jej ręce dług w wysokości 200 zł. Wielbiewiczówna występuje w rachunkach dworskich jeszcze długo po śmierci ordynatowej. Zapewne z jej usług korzystał potem owdowiały Tomasz Józef, zaś po roku 1718 prawdopodobnie weszła w skład dworu jego drugiej żony, Antoniny z Zahorowskich *primo voto* Wołłowiczowej (†1747). Na dworze Teresy przebywały również trzy inne panny: Zielska, być może wspomniana wyżej podczaszanka³⁴, której chlebodawczyni w testamencie z 1713 r. zapisała kilka sukien, oraz Łazińska, która mocą aktu ostatniej woli starościny otrzymała „rejzrok błękitny”³⁵, a także podczaszanka bełska Rulikowska, córka zaufanego człowieka Zamoyskiej i egzekutora jej ostatniej woli — Michała Rulikowskiego z Poradowa³⁶.

W otoczeniu ordynatowej występuje też pani Trelińska, która otrzymywała niewielkie kwoty i kupowano jej drobne części garderoby (kwef i rękawki)³⁷. Z pewnością należała do dworu, gdyż w styczniu 1709 r. odebrała 50 zł „*ad rationem pensyi*”, zaś w czerwcu kolejne 20 zł, podobnie jak pani Sufczyńska³⁸. Wzmiankowane są także panie Święcicka i Rakowiecka, którym wypłacono roczne „zasługi”, co może wskazywać na ich przynależność do fraucymeru. Rakowiecka pozostawała w otoczeniu ordynatowej aż do jej śmierci i została obdarowana przez Zamoyską w testamencie mantem „z kukłami” i czarną adamaszkową spódnicą³⁹. W dokumencie tym znalazły się też zapisy różnych elementów odzieży na rzecz kolejnych trzech pań — Węglińskiej i Jurkowskiej, które otrzymały „szamerluk⁴⁰ popielaty różową kitajką podszyty i spódnice czarną” oraz „manto i spódnicę”, oraz Skórskiej, której przekazano żółtą adamasz-

dwie uriańskie z Murzynkami oddać Pannie Rulikowskiej, podczaszance bełskiej, aby Rodzicom podziękowała za afekt, który mi świadczyli”. Michał Rulikowski, podczaszki bełski, został wyznaczony egzekutorem testamentu przez Teresę Zamoyską, musiał więc cieszyć się jej poważaniem i zaufaniem, zob.: CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, k. 2v.

³² AGAD, AZ, rkps 2762, s. 3–4.

³³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 15.

³⁴ AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisany w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 219.

³⁵ Rajzrok (rejzrok) — właściwie rajtrok, rodzaj eleganckiej damskiej kurtki do jazdy konnej, damski frak jeździecki rozcięty z tyłu, kontusik, AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisane w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 220.

³⁶ Michał Franciszek Rulikowski (†1724), stolnik buski od 1698 r. i podczaszki bełski od 1712 r.

³⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 11.

³⁸ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 17.

³⁹ AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisane w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 219.

⁴⁰ Szamerluk — rodzaj szerokiej sukni, zwykle z trenem.

kową spódnicę⁴¹. Nie wiadomo, czy wzmiankowana Jurkowska była spokrewniona z Janem Jurkowskim, ale z pewnością należała do bliskiego kręgu sług ordynatowej. Prawdopodobnie pełniła funkcję garderobianej albo pokojowej, gdyż według zaleceń testamentowych Zamoyskiej to ona miała dokonać wyboru ubiorów przeznaczonych na legaty: „żeby Pani Jurkowska wybrakowała co najpiękniejsze [...]”⁴².

Dwór był ośrodkiem, który zawsze przyciągał ludzi pragnących zrobić szybką karierę lub zapewnić sobie opiekę możnej protektorki, a ci którym się to udało, ściągali swoich krewnych, rekomendując ich usługi. Do Zamoyskiej slano wiele listów z prośbami o zapomogi i opiekę, ochronę przed sąsiadami i wojskiem lub przygarnięcie na dwór osieroconych dzieci. W rachunkach dworskich znajdują się wpisy świadczące o drobnej pomocy udzielanej przez ordynatową ubogim i potrzebującym, np. „na ubogich przez Ogonowskiego”⁴³.

Przed swą śmiercią starościana na mocy testamentu obdarowała panny dworskie. Mogło by się wydawać, że szczególną hojność okazała swoim bratanicom — Teresie, Mariannie i Teofilu, przekazując im część należnej sobie gotówki, kosztowności i bogate stroje⁴⁴. W rzeczywistości jednak była to jej suma posagowa, którą powinien jej wypłacić brat — Stefan Aleksander (ojciec dziewcząt) w czasie pierwszego zamążpójścia Teresy, czego jednak nigdy nie uczynił. W swym testamencie z 1713 r. Zamoyska przekazała bratanicom „z miłości [...] ku Domowi swemu” 60 000 czerwonych złotych oraz różne kobiece drobiazgi, stroje i biżuterię⁴⁵.

Teresa Zamoyska, sama bezdzietna, otoczyła troskliwą opieką owe panny Potockie — córki Joanny z Sieniawskich (†1733) i Stefana Aleksandra, strażnika wielkiego koronnego⁴⁶. Jedna z nich, choć nie wiadomo dokładnie która — być może najstarsza Teresa (1696–1778), imienniczka ordynatowej, albo najmłodsza Teofila — mieszkała na dworze starościny od dziecka. Świadczy o tym wzmianka w testamencie Zamoyskiej: „JP strażnikównie koronnej, która się u mnie chowała”⁴⁷. Prawdopodobnie chciała w ten sposób także ulżyć bratowej, która stała skonfliktowana z mężem zabiegała o separację z nim. W 1707 r. ordynatowa wyprawiła jedną z bratanic (przypuszczalnie Teresę) do Warszawy w towarzystwie panny Zofii Bronikowskiej, od dawna służącej u Zamoyskich. Kobieta niegdyś opiekowała się Marianną Teresą z Zamoyskich Dzieduszycką (1686–1751), siostrą Tomasza Józefa, gdy ta uczyła się w szkole urszulanek

⁴¹ AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisane go w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 219.

⁴² Por.: CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 3v; AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisane go w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 219.

⁴³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 20, 22–24.

⁴⁴ Por. CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 1v; AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisane go w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 217.

⁴⁵ Por. CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 1v; AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisane go w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 217.

⁴⁶ Nie wiadomo dokładnie jak miały na imię córki Joanny z Sieniawskich i Stefana Aleksandra Potockiego, a nawet trudno określić, ile ich dokładnie było. Teresa Zamoyska wymienia trzy: najstarszą Teresę, Mariannę (Marysię) i najmłodszą Teofilkę (Teofilę Wandę?). Ich matka pisała w jednym z listów o Wandzie, ale nic więcej o niej nie wiadomo; prawdopodobnie to drugie imię którejs z dziewcząt, być może Teofili („jam z Wandą brzemienną bywszy, kiedym biegła do Zamościa dzień i noc”, BCz rkps 2708 II, „J. Potocka do E. Sieniawskiej, Kukizów 30 VIII 1719”, k. 385). Na wiosnę 1715 r. urodziła się jeszcze jedna dziewczynka (Magdalena?), która wkrótce zmarła na ospę. Dziewczęta miały też brata urodzonego na przełomie 1713 i 1714 r. — Mikołaja Bazylego. W latach dwudziestych XVIII w. żyły trzy panny Potockie, co poświadczała ich matka.

⁴⁷ CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 3; AGAD, AZ, rkps 2375, „Odpis testamentu Teresy z Potockich Zamoyskiej, starościny płoskirowskiej, spisane go w Starzyskach 4 VIII 1713 r.”, s. 218; zob. też: Popiolek B., Kicińska U. 2017, s. 26–27.

we Wrocławiu. I tym razem doświadczona i sprawdzona Bronikowska miała zająć się dziewczynką w czasie jej edukacji. Wiadomo też, że Teresa Zamoyska uregulowała wobec niej jakieś zaległe długi na znaczącą kwotę 2163 zł⁴⁸.

Jak wskazują rachunki, magnatka dała podopiecznej na drogę sumę 1500 zł „na ekspens JejM Pannie Strażnikównie”⁴⁹. W kolejnym roku, w kwietniu 1708 r., zapłaciła „PP sakramentkom warszawskim od stołu JejM Panny strażnikówny i co wydali na jej potrzeby przez rok 1000 zł”⁵⁰. Dziewczyna przebywała zatem w stołecznym klasztorze sakramentek. Jeśli rzeczywiście była to najstarsza z córek Stefana Potockiego, to nie poświęciła się życiu zakonnemu, gdyż w 1726 r. wyszła za mąż⁵¹. Z wizytą u strażnikówny bywał też zaufany sługa ordynatowej — Jan Jurkowski. Być może dostarczał jej jakieś drobiazgi lub regulował należność za klasztorny pobyt panny⁵². W lipcu 1708 r. odnotował bowiem w rejestrze wydatków sumę 80 zł na podróż do Warszawy i pobyt tam wraz z panną Bronikowską, „jeżdżąc po JejM Pannę strażnikównę”. Świadczy to, iż dziewczyna powróciła na jakiś czas do ciotki⁵³. Jurkowski z rozkazu pracodawcy dokonał też zakupu kwefu dla młodej Potockiej i kryształowej szklanki⁵⁴. Innym razem ordynatowa obdarowała podopieczną garderobą, gdyż odnotowano wydatki na zakup materiałów oraz na krawca i kuśnierza⁵⁵. Czas pobytu bratanicy na dworze był krótki, bo już na przełomie lipca i sierpnia 1708 r. została wyprawiona do klasztoru sakramentek lwowskich; w rachunkach znajduje się bowiem następująca notatka: „Bawiła JejM Panna Strażnikówna tak w drodze, jak i we Lwowie, niżeli do klasztoru poszła, wydałem 97 zł”. Sługa ordynatowej przekazał zakonnicom lwowskim 300 zł „do stołu”, pokrył też wydatki strażnikówny, która otrzymała rozmaite potrzebne jej rzeczy: wstęgi, grzebienie, rękawice, szpilki, zwierciadła, nożyczki i suknię „rogową” za cenę 60 zł, za zgodą swojej ciotki⁵⁶. W 1709 r. z kolei „na stół” panny Potockiej przebywającej u tychże sióstr przeznaczono 220 zł⁵⁷. Inne, analizowane źródła pisane świadczą, że 22 sierpnia 1708 r. dwie panny Potockie, będące w warszawskim klasztorze sakramentek, na żądanie ich matki Joanny Potockiej opuściły zgromadzenie z powodu panującej w stolicy zarazy i udały się wraz z opiekunką (matką d’Auvergne) do Lwowa⁵⁸. O pobycie w klasztorze drugiej strażnikówny nie wspomina się w rejestrach dworskich Zamoyskiej. Brak też wzmianki o przyjeździe wraz z nią francuskiej zakonnicy. Joanna z Sieniawskich Potocka, porzucona w końcu przez męża, stale wyrażała nadzieję, że chociaż jedna z trzech jej córek odda się służbie Bożej⁵⁹, ale dziewczęta nie przejawiały takiej woli. Wiadomo, że jeszcze w 1712 r. przebywały jakiś czas u wizytek w Warszawie — „bardzo grzeczne były też tu u kraty, starsza JMé

⁴⁸ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 4.

⁴⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 4.

⁵⁰ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 14.

⁵¹ Teresa Teofila z Potockich (1696–30 X 1778) — była córką Joanny z Sieniawskich, wojewodzianki wołyńskiej, i Stefana Aleksandra Potockiego (†1727), strażnika wielkiego koronnego, następnie wojewody bełskiego. W 1726 r. wyszła za mąż za owdowiałego Jerzego Antoniego Warszyckiego (†1734), wojewodę łęczyckiego, po jego śmierci w 1743 r. poślubiła Leona Wojciecha Opalińskiego (1708–1775), wojewodę sieradzkiego. Oba małżeństwa pozostały bezdzietne.

⁵² AGAD, AZ, rkps 2762, s. 14.

⁵³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 16.

⁵⁴ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 15.

⁵⁵ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 16.

⁵⁶ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 18.

⁵⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 24.

⁵⁸ Bar C. de. 1984, s. 264–265.

⁵⁹ BCz, rkps 2708 II, „Joanna z Sieniawskich Potocka do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej we Lwowie 30 XI 1718”, k. 65.

śpiewała u kraty, bardzo piękny głos ma [...]”⁶⁰. Wszystkie trzy panny żyły jeszcze w latach dwudziestych XVIII w., mieszkając z matką we Lwowie.

W rejestrze wzmiankowano też niekiedy „JMP kawalera”, który otrzymywał wypłatę w wysokości 200 zł, lecz nie wiadomo, kim był i jaką pełnił funkcję w otoczeniu ordynatowej. Podobnie jak panna Łokacka, która otrzymywała „od stołu” 100 zł, niewykluczone, że w związku z utrzymaniem jednej z bratanic w klasztorze⁶¹. Z drugiej strony zapis ten może być mylący, gdyż Łokackiej wypłacano też drobne sumy z asygnat na wyraźne polecenie ordynatowej⁶². Podobnie enigmatycznie określono zakres obowiązków Świącickiego, któremu ordynatowa zapłaciła „od stołu” 120 zł i „na różne potrzeby” 80 zł⁶³. Imię Świącicki zresztą został otoczony szczególną opieką, gdyż opłacono mu roczny pobyt „w szkołach lwowskich”, a na „wyraźny ordynans do-brodziejki” pokryto wszystkie jego wydatki, łącznie 395 zł 15 gr⁶⁴. Można domniemywać, iż był synem jednego z ekonomów Zamoyskich, pracującego w starostwie knyszyńskim⁶⁵.

Na utrzymaniu ordynatowej był też karzeł, gdyż w rachunkach z roku 1708 widnieją pozycje na „buty dla karła” i kołpak⁶⁶. Być może Teresa z Potockich miała też do towarzysystwa czarnoskórego sługę, co można wnosić po wpisie: „Murzynowi sprawiłem zawój z sztuczką dubletową i kitą strusią” za 86 zł⁶⁷. Innym razem zaś odnotowano: „na barwę Murzynowi karmazynu łokci 10 ½”, a ponadto sprzączki, trzewiki, galon złoty, cywki i pończochy, szpadę, halsztuk⁶⁸ i mankiety oraz rękawice, kolce i czarne wstęgi⁶⁹. Pokryto też koszt uszycia stroju dla niego.

Na usługach było również przynajmniej czterech pokojowych — Jagielowicz, być może krewny jednej z panien oraz Strzygielski, Jankowski i Przybyłowski, którym w 1707 r. patronka zleciła uszycie kontuszów, zamówiła dla nich czapki, pasy, buty i żupany, a ponadto opłaciła wykonanie barwy⁷⁰. Drobnych, regularnych zakupów dla pokojowych było więcej. Najczęściej zaopatrywano ich w buty, a także uzupełniano ich ubiór, co wskazuje, iż Zamoyskiej zależało na dobrej prezencji jej ludzi. W lipcu 1709 r. nabyto niewielkiej wartości szablę dla Jankowskiego na rozkaz dobrodziejki⁷¹.

Z prośbami o protekcję i wypłatę zaległych świadczeń zwracał się do magnatki A. Szański: „żebym mógł za poważną instancją Pani i Dobrodziki mojej odebrać skutek łaski Pańskiej, choć raz przez lat siedm zasługi mnie należące”⁷². Wydaje się jednak, że Szański służył u męża Teresy — Tomasza Józefa, zaś u jego żony szukał jedynie poparcia dla swych starań⁷³.

Na dworze zatrudnionych było kilku kucharzy i kuchmistrz oraz kredensarze, ale tylko niektórych znamy z imienia. Wśród nich był kredensarz Staszek, który otrzymał w 1709 r.

⁶⁰ BCz rkps 2746 II, „Jadwiga Rafałowiczówna do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, 26 X 1713”, k. 140; por.: Rafałowiczówna J. 2000.

⁶¹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 13.

⁶² AGAD, AZ, rkps 2762, s. 22–23.

⁶³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 16.

⁶⁴ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 23.

⁶⁵ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 16.

⁶⁶ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 13.

⁶⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 20.

⁶⁸ Halsztuk (dawniej halsztuch) — trójkątna chusta noszona na szyi przez mężczyzn w XVIII i XIX w., biała lub kolorowa, niekiedy haftowana, Sieradzka A. 2003, s. 317.

⁶⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 21.

⁷⁰ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 3–4.

⁷¹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 18.

⁷² AGAD, AZ, rkps 616, „A. Szański do Teresy z Potockich Zamoyskiej, w Zamościu 28 II 1710”, s. 82.

⁷³ AGAD, AZ, rkps 616, „A. Szański do Teresy z Potockich Zamoyskiej, w Zamościu 28 II 1710”, s. 83: „Nie piszę, żebyem razem je odebrać mógł, bom jest w tym dyskretny, widząc i na JMci Dobrodzieja terazniejsze ciężkości, ale przynajmniej za lat dwie [...]”.

kontusz falendyszowy i żupan⁷⁴. W tym czasie upominał się również o zapłatę za dawne zasługi „Franciszek kucharz”. Kuchmistrem Teresy Zamoyskiej był, jak wynika z rachunków, niejaki Bielawski, z którym w 1708 r. regulowano zaległe zobowiązania⁷⁵. Nie wiadomo, jaką kuchnię preferowała starościna (dane o kupowanych dla niej produktach żywnościowych w dalszej części tekstu). Bratowa Joanna Potocka przestrzegała ją jedynie przed spożywaniem ciężkich potraw⁷⁶.

W rachunkach wymieniany jest również „Pan Wielbiewicz”, prawdopodobnie ojciec lub krewny wspomnianej wyżej panny, który na rozkaz ordynatowej otrzymał kwotę 200 zł⁷⁷. Z kolei w styczniu 1709 r. z racji zasług 200 zł otrzymała pani Wielbiewiczowa. W czerwcu tegoż roku wypłacono jej jeszcze 100 zł. To może sugerować, że byli oni małżeństwem i razem z córką służyli na dworze Zamoyskiej⁷⁸.

W otoczeniu ordynatowej przebywało spore grono osób enigmatycznie wzmiankowanych w analizowanych źródłach, których zajęć nie jestem w stanie określić. Niektóre nazwiska i niewielkie kwoty, które im przekazywano, świadczą, że pełnili różne posługi na dworze, ale nie ma podstaw, by jednoznacznie potwierdzić ich przynależności do dworu. I tak np. nierozszyfrowaną postacią jest Morski, któremu w 1708 r. przekazano na „barwę granatową francuską z potrzebami” 114 zł⁷⁹ oraz imię Markowski, z pewnością sługa, gdyż również sporządzono dla niego barwę za 97 zł. Istotną rolę odgrywał też niejaki Krępski, który należał do grupy dworskich oficjalistów. Regulował różne świadczenia i odbierał asygnacje. Co ciekawe, Tomasz Józef Zamoyski wydał dyspozycję, by z dochodów jego żony pokryć koszty leczenia „porąbanego Krępskiego” w 1709 r. Nie wiadomo, w jakich okolicznościach do tego doszło, ani jak rozległe były to rany, dość że cyrulik wycenił swoje usługi na 40 zł⁸⁰. Krępski musiał być wiernym sługą, skoro Zamoyska zaznaczyła w testamencie, by jej mąż zadbał o niego i wypłacił mu po jej śmierci 500 zł⁸¹. Podobną prośbę ordynatowa wyraziła w stosunku do bliżej nieznanego Kozubowskiego, deklarując, że sama przygotowuje stosowną kartę do wypłaty⁸². W testamencie wspomniała też „pana Knypla”, prosząc męża o uregulowanie wobec niego należności: „lubo mam pretensję do niego, rachunków nie czynił i nie dochodziło to, co do nas należy, na sumienie jednak jego, że pretenduje u mnie półtora tysiąca, proszę JP ordynata, aby go raczył ukontentować z dochodów z starostwa gródeckiego”⁸³. Wspomniany Knypl to być może Jerzy Knypel (Georg Knippel), oberszterlejtant regimentu pieszego Jana Gnińskiego, służący u niego jeszcze w 1691 r.⁸⁴

Teresa Zamoyska utrzymywała u siebie również cyrulika, który w 1707 r. wziął 30 zł za „opatrzenie” panny Węglińskiej⁸⁵. Z jego usług korzystała też cała służba podległa ordynatowej. Z pewnością magnatkę leczyli także medycy, zważywszy na słabe zdrowie Teresy, co stale podkreślano⁸⁶. Na liście płac widnieje też praczka Anna, która wzięła 100 zł za dwa lata służby,

⁷⁴ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 19.

⁷⁵ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 14.

⁷⁶ AGAD, AZ, rkps 616, „Joanna z Sieniawskich Potocka do Teresy Zamoyskiej, we Lwowie 21 IV 1713”, s. 59.

⁷⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 10.

⁷⁸ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 17.

⁷⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 14.

⁸⁰ AGAD, AZ, sygn. 2762, s. 28.

⁸¹ CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 3.

⁸² CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 3.

⁸³ CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 3.

⁸⁴ CPAHUL, f. 10, op. 1, spr. 86, s. 602; Wagner M. 2013. s. 147.

⁸⁵ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 11.

⁸⁶ AGAD, AZ, rkps 616, „Joanna z Sieniawskich Potocka do Teresy Zamoyskiej, we Lwowie 21 IV 1713”, s. 59.

zaś w 1709 r. otrzymała białe futro jako rekompensatę za swoje usługi⁸⁷. Z pewnością do niższej służby należały też bliżej nieokreślone kobiety, dla których nabyto materiał pod kontusze: Piotrkowska, Masarówna i Kałmuczka. O Kałmuczce Ance Olzanównie ordynatowa wspomniała też w swoim testamencie, zapisując jej „suknie podlejsze”. Podkreśliła jednak, by wszystkie służące jej dziewczęta „profitowały i pamiętali, że mi służyli”⁸⁸.

Ordynatowa wypłacała służbie, oprócz regularnych poborów, także drobne kwoty w postaci tzw. kolędy, jako rodzaj świątecznego upominku. Na początku 1708 r. z jej polecenia rozdano kucharzom, trębaczom, woźnicom i pachołkom łącznie 42 zł⁸⁹. Warto przy tym zwrócić uwagę na liczbę mnogą określającą dworskich pracowników. Kolędę na św. Marcina otrzymał z kolei bakałarz mieszkający przy dworze, a wraz z nim także inni: kucharze, frajtrzy, kredensarze, pachołkowie i kapela⁹⁰.

Rozmaite prezenty Zamoyska czyniła również swoim krewnym, co było ogólnie przyjętym zwyczajem. W jej przypadku sprawunki były kosztowne. Jesienią roku 1708 z okazji dnia św. Katarzyny sprawiła jako „wiązanie” (upominek) krewnej swojego zmarłego męża, kasztelance sierpskiej (zapewne Katarzynie Szydłowskiej), „duetową suknię” za 176 zł⁹¹, zaś podkoniuszance zamówiła jeszcze droższą „duetową suknię” za 184 zł⁹². Częste podarunki otrzymywał od ordynatowej stolnik buski Michał Franciszek Rulikowski. W 1709 r. Zamoyska rozkazała ofiarować mu zapewne okazały i niewątpliwie drogi „kobierzec złotem tkany”, kupiony u Żydówki Lejbusiowej za niebagatelną sumę 320 zł⁹³. Z niewiadomego powodu pokryła też koszt wycięcia trzech pieczętek z herbami, które zamówił u pieczętarza chorąży koronny Józef Aleksander Jabłonowski. Być może był to gest skierowany ku jego żonie, a siostrze swojej bratowej, Teofili z Sieniawskich Jabłonowskiej.

Z badanych rejestrów wynika, że Teresa Zamoyska lubiła otaczać się luksusem, nie skąpiąc na przyjemności, wybierała piękne rzeczy, „byle najświetniejsze”, zamawiała m.in. biżuterię, koronki francuskie, drogie futra (np. „3 blamy wielkie brzuszki gronostajowe”), sztengierki⁹⁴, wachlarze i inne drobiazgi. W rachunkach odnotowano nawet dwie „maszkarki z kryształami”, zapewne z przeznaczeniem na bal⁹⁵. Zakupy w jej imieniu robił Jurkowski wraz z panną Wielbiewiczówną, co skrupulatnie notował⁹⁶. Być może Zamoyska nie chciała się zdawać wyłącznie na męski gust przy kupnie kosztownych rzeczy. Często zamawiała drogie tkaniny — atlas, morę, francuski adamaszek, lamę, koronki, kitajkę, kosztowne opony tureckie i różnobarwny szagryn⁹⁷. Korzystała z usług kupca lwowskiego włoskiego pochodzenia — Mentoniego⁹⁸ i miała otwar-

⁸⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 10.

⁸⁸ CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 3v.

⁸⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 12.

⁹⁰ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 15.

⁹¹ AGAD, AZ, rkps 2762, AGAD, AZ, rkps 2762, „Ekspensa pieniędzy, które do moich rąk wchodziły”, s. 15. Katarzyna Szydłowska była prawdopodobnie córką Pawła Szydłowskiego (zmarłego przed XII 1686 r.), kasztelana sierpskiego, siostrą Marianny z Szydłowskich Gnińskiej, której pierwszym mężem był Władysław Gniński, starosta radzyński, brat Anny Franciszki z Gnińskich Zamoyskiej, podskarbiny wielkiej koronnej.

⁹² AGAD, AZ, rkps 2762, s. 13.

⁹³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 19.

⁹⁴ Sztangierka — dawniej rodzaj trójkątnej chustki krzyżowanej na biuście i wiązanej na plecach.

⁹⁵ AGAD, AZ, rkps 2762, k. 3.

⁹⁶ Zob.: AGAD, AZ, rkps 2762, „Ekspensa pieniędzy, które do moich rąk wchodziły”, k. 12: „Sam będąc we Lwowie z Panną Wielbiewiczówną, za materii bogatej na jadwiżkę [...]”. Jadwiżka (jadwiszka, jadwicha) — dawniej mała poduszeczka do szpilek i igieł, Gloger Z. 1900.

⁹⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, „Ekspensa pieniędzy, które do moich rąk wchodziły”, k. 12: „Kucharskiemu, kupcowi za czarnej mory łokci 24 1 po tyńfów 10 — 360 zł”.

⁹⁸ AGAD, AZ, rkps 2762, „Ekspensa pieniędzy, które do moich rąk wchodziły”, k. 12.

ty kredyt u Lupiego, który zaopatrywał najbogatsze damy w Rzeczypospolitej. „Z tym wszystkim upewnij go [tzn. Lupiego — B.P.] WM na sumienie i szlacheckie imię, że jeżeli prędzej nie wypłacę się JMci, to pewnie w niczym nie uchybię punktu i momentu Zielonych Świątek, za czym niech JP Wielbiewiczowa wszystko co potrzeba bierze dla mnie [...]”, zapewniała w liście Jurkowskiego⁹⁹. I ponaglała: — „Bez krawca i bez futra Wć nie przyjeżdżaj, [...] zalecam”¹⁰⁰. Zaległości w terminowym regulowaniu należności były stałą bolączką ówczesnych kupców, u których zamożne towarzystwo realizowało ekskluzywne zachcianki, więc fakt, że ordynatowej zamojskiej stale brakowało gotówki, nie był niczym nadzwyczajnym. Zapłaty domagał się m.in. warszawski kupiec La Dremont, zaopatrujący Zamoyską w modne i wykwintne stroje, oraz inny dostawca ze stolicy — Jean Hiche¹⁰¹. Szczególnie natarczywy w swoich prośbach o zwrot długu był Hiche, którego ordynatowa zbywała obietnicami spłaty, aż w końcu sam zamierzał złożyć wizytę w Zamościu¹⁰². Nie wiadomo, czy dług ten wynikał z niezapłaconych sum za pobrane towary, czy też z zaciągniętego kredytu. Na codzienne potrzeby dobrodziejki i jej dworu sprowadzano też np. sporo poduszek, kolderek, poszew; notowano również opłaty za drobne naprawy strojów i tkanin¹⁰³.

Teresa Zamoyska korzystała z usług rozmaitych rzemieślników. Jednym z nich był złotnik Pietkiewicz, który wykonywał dla niej lichtarze i inne drobne zlecenia¹⁰⁴. Znajdziemy też dyspozycje „Pieczętarzowi od nabicia złotem dwóch bransoletów”, „Warzerysowi za guzy srebrne i za robotę”. Inne, wzmiankowane prace, to np. „Introligatorowi od oprawy księzek na złoto”¹⁰⁵ albo „za stolik stolarzowi i malarzowi, co chińsko pomalował”¹⁰⁶. Za „krawiecką robotę” magnatka płaciła Abrahamowi, zapewne krawcowi wyznania mojżeszowego, a także bliżej nieznanym Wilimowi i Wontonowi. Wśród dostawców dworskich byli Żydzi zamojscy, lubelscy i lwowscy oraz kupcy i rzemieślnicy innych nacji, którzy osiedli w dobrach ordynackich lub z sąsiednich miast — Żółkwi i Lwowa. Wśród nich byli introligatorzy, krawcy, złotnicy. Być może zaopatrywała się też u kupców gdańskich.

Na zamku zamojskim działała, wspomniana wcześniej, kapela. Raczej nie należała ona do dworu ordynatowej, gdyż w rachunkach brak takich wzmianek, ale muzycy otrzymywali od niej wsparcie finansowe¹⁰⁷. Wiadomo natomiast, że o miejsce na dworze dla swojej córki uczącej się grać na kilku instrumentach, zabiegał w 1713 r. Neapolitańczyk doktor L.F. de Brunosi, przebywający wówczas w Gdańsku¹⁰⁸.

Żaden dwór nie mógł się obejść bez czeladzi stajennej. Podróże wymagały stosownego ekwipażu, koni i ludzi do ich obsługi. Niestety, w rachunkach dworu Zamoyskiej rzadko zamieszczano informacje o masztalerzach, stajennych i woźnicach. Może to wskazywać, iż ludzie

⁹⁹ AGAD, AZ, rkps 616, „Teresa z Potockich Zamoyska do Jana Jurkowskiego, b.m. b.d. [przed 1713]”, k. 24–25.

¹⁰⁰ AGAD, AZ, rkps 616, „Teresa z Potockich Zamoyska do Jana Jurkowskiego, b.m. b.d. [przed 1713]”, k. 26.

¹⁰¹ AGAD, AZ, rkps 616, „La Dremont do Teresy z Potockich Zamoyskiej, z Warszawy 10 VI 1710”, s. 84. Kupiec zapewniał, że wierzy w jej obietnice wyrównania rachunków: „dawno znam WM Pani słowna i łaskawa na mnie, do tych też łascę się rekomenduję [...]”; zob. także: AGAD, AZ, rkps 616, „Jean Hiche do Teresy z Potockich Zamoyskiej, z Warszawy 4 IV 1708”, k. 112–114.

¹⁰² AGAD, AZ, rkps 616, „Jean Hiche do Teresy z Potockich Zamoyskiej w Warszawie 4 IV 1708”, s. 113.

¹⁰³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 11, 18.

¹⁰⁴ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 11.

¹⁰⁵ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 4.

¹⁰⁶ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 23.

¹⁰⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 15.

¹⁰⁸ AGAD, AZ, rkps 616, „L.F. de Brunosi do Teresy z Potockich Zamoyskiej, z Gdańska 22 VII 1713”, s. 57.

ci byli na służbie ordynata i on pokrywał koszty ich utrzymania. Osobami takimi byli m.in. wymieniony z nazwiska stangret Wencel i jego foryś, który otrzymał 4 zł w 1708 r.¹⁰⁹

W rejestrze uwzględniono też sporadyczne, odmienne wydatki, m.in. dla poczmagistra zamojskiego, dla „myśliwców”, którzy za usługi otrzymali 3 zł na wyraźny rozkaz dobrodziejki, jak również elemożyny płacone ubogim oraz groszowe wsparcie dla wędrowców i żołnierzy¹¹⁰. Okazując miłosierdzie wobec ubogich i chorych poprzez niewielkie datki ordynatowa realizowała przyjęty w społeczeństwie szlacheckim model pobożności.

W kwietniu 1709 r. Zamoyska kazała nabyć w Jarosławiu u ogrodnika z Wysocka szczepy, nasiona i kwiatki do ogrodu. Do interesujących należy wypłata dla księdza Ormińskiego „od dedykacji kalendarza JejM Dobrodziejce” w wysokości 230 zł, dokonana w roku 1709¹¹¹.

Sporo było sum z przeznaczeniem na zwrot „dawnych” długów, które być może pochodziły jeszcze z czasów jej pierwszego małżeństwa. Niektóre opiewały na różne kwoty związane z ceremonią funeralną¹¹². Dopiero w marcu 1708 r. zwrócono świeczarzowi Brzeskiemu kwotę za dostawę świec na pogrzeb wojewody w wysokości 60 zł¹¹³. W 1709 r. uregulowano wreszcie dług za tę uroczystość u cystersów, płacąc im 185 zł¹¹⁴.

Stale na liście finansowych zleceń figuruje nieznaną bliżej Laus, zapewne kredytor, gdyż zajmował się udzielaniem rozmaitych pożyczek, które potem u niego spłacano¹¹⁵, bądź wpłacono znaczne sumy (np. 700 zł) na tzw. registr. Wierzycielkami długów była też spora grupa żydowskich kredytek i lichwiarek, w tym „Judzina Żydówka”. Zobowiązania finansowe dotyczyły też np. Boruchowej, a także pani sędziny skarbowej, z którą regulowano „dawne długi”¹¹⁶. Zaległości w spłatach należności są znamienne dla całej epoki.

Wśród artykułów dostarczanych na dwór Teresy z Potockich były rozmaite specjały przeznaczone dla ordynatowej: kawior, znaczne ilości kawy, sprowadzane z Żółtki cytryny, pomarańcze i „pommegranaty”, smażony koper, tarskie ziele¹¹⁷, hiszpańska tabaka, aloes, cynamon i kardamon („kardemonium”)¹¹⁸. W Warszawie kupowano inne rarytasy: sardele, cytryny i kasztany, zaś w Gdańsku wódkę cynamonową, genueńską oliwę i bursztyn¹¹⁹.

Teresa Zamoyska cierpiała stale na jakieś dolegliwości, prawdopodobnie trawienne, które zapewne miała łagodzić nalewka cynamonowa. Z powodu słabego zdrowia magnatki często dokonywano też dla niej zakupu medykamentów, np. rabarbaru oraz nieznaną bliżej pigulek¹²⁰. W różne przysmaki i leki zaopatrywano się we lwowskiej aptece pani Kozłowskiej. Tylko w jednym miesiącu 1708 r. wśród zrobionych tam sprawunków były: wódka cynamonowa, wino, kopry i smażone skórki (tzw. cykata)¹²¹. W tym miejscu można było również dostać smażone śliwki. Natomiast aptekarz lwowski Hil sporządzał proszki i pigułki dla ordynata¹²².

Teresa Zamoyska chętnie oddawała się drobnym, z pozoru niewinnym rozrywkom, jak chociażby grze w karty, gdyż w rachunkach co jakiś czas pojawiają się wydatki „na karty dla

¹⁰⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 17.

¹¹⁰ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 16.

¹¹¹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 21.

¹¹² AGAD, AZ, rkps 2762, s. 3–4.

¹¹³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 14.

¹¹⁴ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 17.

¹¹⁵ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 11.

¹¹⁶ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 20.

¹¹⁷ Zob.: Dumanowski J. 2010.

¹¹⁸ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 12.

¹¹⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 23 i 24.

¹²⁰ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 21.

¹²¹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 13.

¹²² AGAD, AZ, rkps 2762, s. 28.

Jejm Dobrodziejki”, „przez Kałmuczkę na karty dla Jejm Dobrodziejki 6 zł”. Nie są to duże sumy, ale rejestrowane są regularnie w spisie wydatków¹²³. Zamiłowanie do takich rozrywek starościna wyniosła zapewne z dworu Marii Kazimiery. Z tego wynika, że ordynatowa miała w swoim otoczeniu osoby, które uczestniczyły w grze razem z nią.

Niektóre zapisy świadczą o działaniach charytatywnych ordynatowej (o czym już wyżej wspomniano), inne mogą wskazywać na jej szerszy patronat religijny. I tak np. na początku marca 1708 r. ksiądz Michał franciszkanin otrzymał kwotę 100 zł „na budowę kościoła”. Innym razem ofiarowano 36 zł „pannom karmelitankom lwowskim”, to znów przekazano datkę „do św. Teresy”. Magnatka wspierała też szpital dla ubogich — „działom szpitalnym na leguminy”, przekazując w latach 1706–1710 pieniądze i zboże, w czym pośredniczyli jej ludzie — Jasielski i Milewski¹²⁴. Drobne datki dano księżom Michałowi i Franciszkowi Działkiewiczom oraz na ubogich. Liczne legaty Zamoyska zapisała w swoim testamencie z 1713 r. kościołom i klasztorom zamojskim¹²⁵.

Swoją klientelę i służbę Zamoyska otaczała też inną opieką — uczestniczyła w ceremoniach rodzinnych, otaczała protekcją, finansowała różne drobiazgi (stroje, drobną biżuterię), czasem darowała wino lub konia, „suplementowała” pieniężnym datkiem, albo występowała jako matka chrzestna nowonarodzonych dzieci, co dla jej klienteli miało ogromne znaczenie prestiżowe. W roku 1708 przekazała pewną kwotę, by kupić materię „na Krzyżmo dla dziecięcia JMć Pani Bielawskiej, które trzymała JMć Dobrodziejka, kamki łokci 11 [...]”¹²⁶. W tym samym czasie podarowała „Rzeplińskiemu dziecięciu na krzciny i wiązanie 80 zł”¹²⁷. Były to tradycyjne obowiązki patronki, które integrowały ją z pracownikami i z osobami związanymi z jej dworem, umacniały wizerunek pobożnej i łaskawej pani, wzbudzały szacunek i zaufanie do chlebobawczyń i dobrodziejki. W 1709 r. w czasie pobytu we Lwowie trzymała do chrztu dziecko kasztelana kamienieckiego, ponosząc przy tym wydatki na kuchnię i wino, a także składając znaczny datkę dla księdza i baby kościelnej¹²⁸.

Jak podsumował pisarz sporządzający registr rozchodów, na przestrzeni lat 1707–1709 wydano na potrzeby dworu ordynatowej 47 630,20 zł¹²⁹. Nie było to jednak wszystko, gdyż część kosztów utrzymania magnatki i jej otoczenia regulowano bezpośrednio u poborców podatkowych i ekonomów na podstawie kierowanych do nich asygnat i kwitów¹³⁰. Dochody te przeznaczano zarówno na płace dla służby, usługi, pokrycie długów, jak i na liczne zakupy dla ordynatowej (m.in. stroje, futra, skóry, kawa, korzenie, karty). W 1708 r. większość wydatków przeznaczono na futra — „pieski”, popielice, korsaki (lisy syberyjskie), sobole, baranki, niedźwiedzie, lisie szlamy i ubiory dla Teresy Zamoyskiej¹³¹.

Z dochodów na utrzymanie dworu ordynatowej pokrywano również część potrzeb jej małżonka Tomasza Józefa¹³². Na przykład w 1707 r. z tych środków opłacono: tygodniową laffę (wyżywienie) dla 15 Tatarów, lenung¹³³ rajtarii, bliżej nieokreślonych robotników, ludzi zbierających proso, wyrównano zaległe płatności za stroje dla ordynata, jego dworzan i dla

¹²³ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 10–11.

¹²⁴ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 25.

¹²⁵ Zob.: CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 1–4.

¹²⁶ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 14.

¹²⁷ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 15.

¹²⁸ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 20. Chodzi prawdopodobnie o któreś z dzieci Aleksandra Jana Potockiego (†1714), kasztelana kamienieckiego i jego drugiej żony — Teresy z Tarłów.

¹²⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 21.

¹³⁰ Por.: AGAD, AZ, rkps 2762, s. 22.

¹³¹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 23.

¹³² AGAD, AZ, rkps 2762, s. 26.

¹³³ Lenung — dawniej zółd, strawne dla żołnierzy, laffa, Elektroniczny słownik. 2004–2021.

Tatarów, kupiono konia¹³⁴. Znaczną sumę wydano na chmiel i woły, które przeznaczono na potrzeby zamku zamojskiego. Zapłacono wtedy też w różnej formie (pieniężnej i rzeczowej) ludziom związanym z dworem ordynata, którzy pozostawali na służbie Zamoyskich jeszcze w czasach jego matki — Morelowskiemu, Tomaszowskiemu i warszawskiemu informatorowi, Janowi Antoniemu Lamprechtowi¹³⁵. Z pieniędzy tych pokrywano również koszty wszelkich podróży dworskich urzędników.

Za kolejne lata w rejestrze nie uwzględniono już wydatków na potrzeby Teresy z Potockich Zamoyskiej, ponieważ pomiędzy sierpniem a październikiem roku 1713 w Starzyskach ordynatowa zmarła¹³⁶. W sporządzonym przed śmiercią akcie ostatniej woli Zamoyska wspomniała jeszcze panią Strzałkowską z Szydłowskich, którą obdarowała biżuterią z pereł. Być może była to bliska jej osoba, należąca do ścisłego otoczenia magnatki. Legaty w wysokości tysiąca złotych każdy otrzymały również inne dwórki ordynatowej: pani Jurkowska, panna podczaszanka Zielska i panna Rakowiecka. Zamoyska wyraziła ponadto życzenie, by jej mąż ustanowił posagi dla wskazanych pań „jako inne pobrały, które mi służyły”, co wyraźnie podkreśla tezę o opiece patronek nad ich dworem i dbałości o przyszłość służących im dziewcząt¹³⁷. Zwyczaj obdarowywania czeladzi w aktach ostatniej woli nie był zjawiskiem rzadkim. Testatorki regulowały w ten sposób wszelkie zaległości wobec swoich ludzi, aby uspokoić własne sumienie i „ciężkości duszy nie czynić”. Testament jako akt prawny podlegający ścisłym rygorom urzędowym gwarantował nienaruszalność zapisów, stwarzał więc możliwość, że ustanowione w nim legaty i powzięte zobowiązania zostaną zrealizowane.

Wskazane tu dokumenty, na podstawie których podjęto próbę odtworzenia składu i opisanie organizacji dworu Teresy z Potockich Zamoyskiej, nie wyczerpują z pewnością wszelkich dostępnych źródeł, dzięki którym można by budować podobną narrację. Być może dalsze badania pozwolą na uzupełnienie przedstawionych tez. Zamoyska utrzymywała wszelaką korespondencję z rodziną, przyjaciółmi i służbą, ale dostępne obecnie archiwalia nie pozwalają na daleko idące wnioski. Trudno też na obecnym etapie badań pokusić się o porównanie kosztów utrzymania dworu ordynatowej Teresy Zamoyskiej z otoczeniem innych kobiet tego okresu, ze względu na niedostatek opracowań tego zagadnienia. Zamoyska, jak przystało na kobietę o jej pozycji, utrzymywała generujący znaczne koszty dwór, ale z pewnością nie można porównywać kręgu sług ordynatowej, kobiety bezdzietnej i słabo zaangażowanej politycznie, np. z potężnym dworem jednej z najaktywniejszych dam tej epoki — kasztelanowej krakowskiej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej¹³⁸ oraz jej bratowej, a następnie teściowej, Anny Franciszki z Gnińskich Zamoyskiej, która prowadziła aktywną działalność. Mimo że Teresa Zamoyska z pewnością otaczała się luksusowymi przedmiotami i nie oszczędzała na swoje potrzeby, to jej wydatki raczej nie przekraczały środków, które otrzymywała od męża. Nie należała też do kobiet szczególnie rozrzutnych, co było uwarunkowane jej dość prowincjonalnym w gruncie rzeczy trybem życia. Zamoyska stosunkowo rzadko opuszczała swoje posiadłości, przemieszczając się pomiędzy Zamościem, nieodległym Zwierzyńcem, Starzyskami i Lwowem, nie organizowała wystawnych przyjęć, ani nie prowadziła kosztownych spraw sądowych bądź inwestycji, które pochłaniałyby znaczne sumy. Wspieranie klasztorów i kościołów miało dla niej

¹³⁴ AGAD, AZ sygn. 2762, s. 26.

¹³⁵ Por.: Pietrzak J. 2019, s. 155–178.

¹³⁶ Testament Teresy Zamoyskiej jest datowany na 4 VIII 1713 r. Prawdopodobnie ordynatowa zmarła tuż po jego podpisaniu, zwłaszcza że skarżyła się na ogarniającą ją słabość. Jej śmierć musiała nastąpić przed 17 X 1713 r., gdyż z tego dnia pochodzi dokument o przejęciu części legatów na instytucje kościelne, podpisany przez dziekana zamojskiego Wawrzyńca Sikorskiego, zob.: CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, k. 7–7v.

¹³⁷ CPAHUK, f. 256, op. 1, rkps 522, „Testament Teresy z Potockich Zamoyskiej”, k. 2v. Na temat tej formy patronatu zob.: Kicińska U. 2020, s. 358–359; Popiołek B. 2020, s. 110–111.

¹³⁸ Słaby A. 2014.

znaczenie. Nie angażowała się też w politykę, co było domeną ówczesnych magnatek. Być może wpływ na to miała władcza osobowość jej szwagierki, a następnie teściowej Anny Franciszki z Gnińskich Zamoyskiej, która kontrolowała poczynania swojej rodziny. Większość wydatków Teresa Zamoyska przeznacziała na modne stroje, wykwinne dodatki, kosztowne przysmaki i napoje, a z czasem na lekarstwa. Nie stroniła od nowości czy wręcz modnych nowinek. Pozycja, którą zajmowała jako ordynatowa zamojska, zobowiązywała ją wręcz do życia na wysokim poziomie, a pewne zachowania kulturowe wynikały z chęci utrzymania prestiżu i podkreślenia znaczenia familii. Wnioskując z rachunków dworskich, Zamoyska chętnie raczyła się np. słodkimi nalewkami i kawą, jak większość zamożnej części ówczesnego społeczeństwa, co było jednym z elementów wyróżniających arystokrację, zanim zwyczaje te przeniknęły dalej. W jej wydatkach znajdziemy np. zapis „kawy ok sześć a 3 talary — 124 zł”¹³⁹. Duże ilości kawy zamawiała również jej teściowa Anna Franciszka Zamoyska. Już wówczas był to napój dość popularny wśród elit, chociaż kosztowny. Na każdym magnackim dworze były specjalne naczynia do przyrządzania gorącego naparu: kafetieri, dzbanki, mleczniki i porcelanowe filiżanki („farfury”), a nawet „panny kawowe”, których obowiązkiem było czuwać nad wyposażeniem pokoi kawowych¹⁴⁰. Warto również odnotować fakt istnienia w kręgu Zamoyskiej niewielkiej kapeli dworskiej oraz udziału Teresy w karnawałowych balach, czego świadectwem jest kupno tak modnych wówczas „maszkarek”, czyli masek. W 1707 r. ordynatowa zapłaciła za „dwie maszkarki z kryształkami” sumę 24 zł, a zakupy uzupełniła wstążkami i złotym galonem¹⁴¹. Niewątpliwie należała do bardzo urodziwych kobiet, o czym świadczy zachowany piękny portret, a w jej otoczeniu przebywało wiele młodych kobiet, dla których zabawa była ważnym elementem codzienności. Przedmioty, które kupowała ordynatowa, wskazują na jej dobry gust i znajomość panujących trendów w ówczesnej modzie. Niewątpliwie wpływ na to mogły mieć lata spędzone u boku pierwszego męża Jana Gnińskiego na Pomorzu i kontakty z kupcami gdańskimi, jak również ze szlachtą tego regionu. Nie wiadomo, czy Teresa odwiedzała Gdańsk, ale trudno sobie wyobrazić, aby było inaczej, skoro zamieszkiwała w sąsiedztwie tego handlowego centrum, w zamku gniewskim. Nieznane są nam jednak rachunki dworskie Gnińskich, które mogłyby być podstawą do porównania jej życia i działań w obu małżeństwach. Sam Zamość przecież, mimo że lata świetności miał już za sobą, stanowił ważny ośrodek życia kulturalnego.

Ponadto Zamoyska stale utrzymywała kontakty korespondencyjne, a zapewne i osobiste z ważnymi postaciami ówczesnego życia towarzyskiego, np. z kasztelanową krakowską Elżbietą z Lubomirskich Sieniawską, której życiowa postawa i działania znacznie wyprzedzały epokę, oraz ze swoją szwagierką Joanną z Sieniawskich Potocką i jej siostrą Teofilą z Sieniawskich Jabłonowską, chorążyną koronną. Szczególnie kontakty z Sieniawskimi i Jabłonowskimi, a także z rodziną Potockich, z której się wywodziła, otwierały przed nią świat różnorodnych nowinek. Prawdopodobnie utrzymywała jakieś relacje także z Anną z Działyńskich (1686–przed 1722), żoną młodszego brata swojego męża, Michała Zdzisława Zamoyskiego (ok. 1679–1735). Niewątpliwie pozostawała również w kontaktach z jedyną siostrą męża — Marianną z Zamoyskich, która w 1704 r. poślubiła Jerzego Stanisława Dzieduszyckiego, koniuszego koronnego, dobrze wykształconego właściciela słynnego pałacu w Cucołowcach i biblioteki, znanego utracjusza¹⁴². Nie można też odmówić światowego obycia jej mężowi Tomaszowi Zamoyskiemu, chociaż ich kontakty nie należały do szczególnie zażyłych.

¹³⁹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 13.

¹⁴⁰ Zob. szerzej na ten temat: Popiołek B. 2022 (w druku).

¹⁴¹ AGAD, AZ, rkps 2762, s. 8.

¹⁴² Markiewicz A., Betlej A. 2016.

Działalność i wielkość dworu Teresy Zamoyskiej można by porównać do otoczenia znacznie młodszej od ordynatowej Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, najmłodszej córki wspomnianej tu Teofili z Sieniawskich Jabłonowskiej¹⁴³. W przeciwieństwie więc do Elżbiety Sieniawskiej, Anny z Sanguszków Radziwiłłowej¹⁴⁴, kanclerzyny wielkiej litewskiej, lub młodszych od siebie kobiet, takich jak Franciszka Urszula z Wiśniowieckich Radziwiłłowa i Barbara z Duninów Sanguszkowa, ekspensy dworu ordynatowej Zamoyskiej były dość skromne i nie wykrczały poza codzienne wydatki¹⁴⁵.

Adres Autorki:

prof. dr hab. Bożena Popiołek

Instytut Historii i Archiwistyki

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ul. Podchorążych 2

30-084 Kraków

bozena.popiolek@up.krakow.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2545-5530>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], AZ [Archiwum Zamoyskich], rkps [rękopis] nr 553, 616, 2375, 2383, 2762, 2776.

BCz [Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie], rkps [rękopis] 2328 I, 2708 II, 2746 II, 2842 I.

BN [Biblioteka Narodowa w Warszawie], rkps [rękopis] 1605.

CPAHUK [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie], f. 256, op. 1, rkps [rękopis] 522.

CPAHUL [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie], f. 181, op. 2, rkps [rękopis] 288.

LNNBU [Ukraińska Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka we Lwowie], Zbiór Biblioteki Baworowskich, f. 4, op. 1, rkps [rękopis] 670 (skany ZNiO).

LNNBU [Ukraińska Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka we Lwowie], Zbiór Aleksandra Czołowskiego, f. 141, op. 1, rkps [rękopis] 2447 (skan ZNiO).

ZNiO [Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu], rkps [rękopis] 7928/I.

Źródła i opracowania drukowane

Augustyniak Urszula. 2000. *Sytuacja kobiet na dworach ewangelickiej szlachty i magnaterii w XVII wieku*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Obyczaje czasów saskich*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn, s. 71–99.

Augustyniak Urszula. 2001. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa.

Augustyniak Urszula. 2021. *Pozycja kobiet na ewangelickich dworach magnackich i szlacheckich w Wielkim Księstwie Litewskim w 1 poł. XVII w. na przykładzie Radziwiłłów birżańskich i ich klienteli*, [w:] *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków, s. 15–32.

Bar Cathrine de. 1984. *En Pologne avec les benedictines de France*, Tequi.

¹⁴³ Popiołek B. 2021.

¹⁴⁴ Karkucińska W. 2000.

¹⁴⁵ Por.: Popiołek B. 2022 (w druku).

- Blinda Agnieszka. 2021. „*Otoczona olbrzymim dworem, ubrana prawie po męsku, słynęła w okolicy ze swych dziwactw i zamilowania do etykiety*”. *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816) i jej dwór w Teofilpolu*, [w:] *Dwór kobiety w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków, s. 177–196.
- Czwojdrak Bożena. 2012. *Zofia Holszańska. Studium o dworze i roli królowej w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa.
- Czwojdrak Bożena. 2016a. *Fraucymer na dworach królowych w późnośredniowiecznej Polsce*, „*Studia z Dziejów Średniowiecza*”, nr 20, s. 17–28.
- Czwojdrak Bożena. 2016b. *Under the Rule of Queen Zofia Holszańska. Land, Town and in curia reginalis Courts of Sanok in 1434–1461*, [w:] *Právní kultura středověku*, Colloquia mediaevalia Pragensia, t. 17, red. M. Nodl, P. Węcowski, Praha, s. 191–198.
- Dumanowski Jarosław. 2006. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń.
- Dumanowski Jarosław. 2010. *Tatarskie ziele w cukrze czyli staropolskie słodycze*, Warszawa.
- Dwory magnackie. 2005. *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewiczowa, A. Roćko, Warszawa.
- Dwór kobiety w Rzeczypospolitej. 2021. *Dwór kobiety w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków.
- Elektroniczny słownik. 2004–2021. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII w.*, red. W. Gruszczyński, https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=39272&forma=LENUNG# (dostęp 20.05.2021).
- Gloger Zygmunt. 1900. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. II, Warszawa, https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Jadwiska (dostęp 20.05.2021).
- Jakuboszczak Agnieszka. 2008. *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań.
- Jakuboszczak Agnieszka. 2021. „*JM Pannie kasztelance klaniam i najumięzieniej winszuję wstąpienia do dworu*”. *Aspiracje a codzienność dworu Doroty z Broniszów 1v. Radomickiej 2v. Jabłonowskiej (1692–1773)*, [w:] *Dwór kobiety w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków, s. 87–104.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2020. *Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII wieku)*, Kielce.
- Karkucińska Wanda. 2000. *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa.
- Kettering Sharon. 1986. *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*, Oxford University Press.
- Kettering Sharon. 1989. *The Patronage Power of Early Modern French Noblewomen*, „*The Historical Journal*”, t. 32, s. 817–841.
- Kettering Sharon. 1997. *The Household's Service of Early Modern French Noblewomen*, „*French Historical Studies*”, R. XX, s. 56–85.
- Kicińska Urszula. 2017. *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. LXV, nr 4, s. 461–470.
- Klonder Andrzej. 2019. *Nalewka srebrna z miednicą — atrybut elitarnej kultury stołu we wczesnonowożytnej Europie Środkowej. Uwagi wstępne*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. LXVII, nr 1, s. 41–53, <https://doi.org/10.23858/KHKM67.2019.1.003> (dostęp 20.05.2021).
- Kuras Katarzyna. 2018. *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze, wpływy*, Kraków.
- Lengyelová Tunde. 2016. *Život na šľ'achtickom dvore. Odev-strava-domácnost-hygiena-vol'ny čas*, Bratislava.
- Markiewicz Anna, Betlej Andrzej. 2016. *Pałac w Cuculowcach w świetle inwentarza pośmiertnego Jerzego Stanisława Dzieduszyckiego z 1731 roku*, Kraków.
- Markuszowska Aneta. 2010. *Kompozytorki i patronki muzyki w XVII i XVIII wieku. Wybrane portrety*, Warszawa.
- Mączak Antoni. 1994. *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa.
- Mączak Antoni. 2003. *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław.

- Mitchell Silvia Z. 2018, *Women and Children First: Court Ceremonial during Carolo II's Minority, 1665–1667*, „The Court Historian”, nr 23/2, s. 135–151.
- Modesti Adelina. 2020, *Women's Patronage and Gendered Cultural Networks in Early Modern Europe. Vittoria della Rovere, Grand Duchess of Tuscany*, Routledge.
- Partyka Joanna. 1998. *Kuchnia, szafa i obora. Codziennosc pisana kobiecą ręką*, „Barok. Historia-Literatura-Sztuka”, R. X, s. 143–146.
- Patron i dwór. 2006. *Patron i dwór. Magnateria. Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa.
- Penkała Anna. 2016. *Materia drozsza od srebra. „Farfurki” i „porcelanki” na szlacheckich stolach w swietle inwentarzy oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich z XVIII wieku*, [w:] *Wiktuały, kuchnia, kultura jedzenia w perspektywie historycznej*, red. P. Jędrzejewski, P. Magiera, K. Skrzęzyna, G. Szuster, Kraków, s. 160–170.
- Penkała-Jastrzębska Anna. 2020. *Mit srebrnej tyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXXVII, nr 1, s. 33–62, <https://doi.org/10.12775/KH.2020.127.1.02> (dostęp 20.06.2021).
- Penkała-Jastrzębska Anna. 2021. *Służba na kobiecym dworze magnackim. Przyczynek do analizy zagadnienia w swietle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej*, [w:] *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby, Kraków, s. 155–175.
- Pietrzak Jarosław. 2019. *Zarządcy, służy i korespondenci. Mikołaj Krogulecki i Jan Antoni Lamprecht w kręgu patronatu Marii Kazimiery Sobieskiej i Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej w latach 1698–1714*, [w:] *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby, Kraków, s. 155–178.
- Popiołek Bożena. 2003. *Kobiecy świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków.
- Popiołek Bożena. 2016. *Zawodność pamięci — dzienniki, raptularze i parapamiętniki czasów saskich*, [w:] *Memuarystyka w dawnej Polsce*, red. P. Borek, D. Chemperek, A. Nowicka-Struska, Kraków, s. 149–160.
- Popiołek Bożena. 2020. *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa.
- Popiołek Bożena. 2021. *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego w XVIII w.*, [w:] *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków, s. 125–154.
- Popiołek Bożena. 2022. *Rytmy codzienności. Dwór szlachecki w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa (w druku).
- Popiołek Bożena, Kicińska Urszula. 2017. *Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa Potocka i Urszula z Kalińskich — okruchy biografii w swietle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 1, s. 19–38.
- Pośpiech Andrzej. 1992. *Pulapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa.
- Przyboś Adam. 1959–1960. *Gniński Jan (zm. 1685) podkanclerzy koronny*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VIII, red. K. Lepszy, Wrocław, s. 149.
- Queens Consort. 2017. *Queens Consort, Cultural Transfer and European Politics, c. 1500–1800*, red. H. Watanabe-O’Kelly, A. Morton, Routledge.
- Rafałowiczówna Jadwiga. 2000. *A z Warszawy nowiny te... Listy do Elżbiety Sieniawskiej z lat 1710–1720*, oprac. B. Popiołek, Kraków.
- Ročko Agata. 2013. *Sarmacki świat wartości materialnych w XVIII wieku. Zarys problematyki*, [w:] *Codziennosc i niecodziennosc oświeconych*, t. 1: *Przyjemności, pasje i upodobania*, red. B. Mazurkowska, Katowice, s. 11–22.
- Rozsak Stanisław. 2004. *Archiwa szlacheckiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń.
- Sieradzka Anna 2003, *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*, Warszawa.

- Słaby Agnieszka 2014, „*Rządziocha oleszycka*”. *Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, Kraków.
- Targosz Karolina. 1997. *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa.
- Ustawy. 1787. *Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców. Podług Exemplarza drukowanego przeszłego roku w Siemiatyczach za rozkazem J.O Xiężny Jabłonowskiej, Woiewodziny Braclawskiej*, t. 5, Warszawa.
- W kręgu patronatu. 2019. *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby, Kraków.
- Wagner Marek. 2013. *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. I, Oświęcim.
- Zielińska Zofia. 1971. *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwillowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny”, R. LXXII, nr 3, s. 397–419.

A noblewoman's court in the light of household registers
and estate registers from the early 18th century:
the court of Teresa Zamoyska née Potocka

The noblewoman's court played an equally important role in the society of the former Polish-Lithuanian Commonwealth as its male counterpart. Showing the specific nature of the female court allows us to learn about the mechanisms of women's patronage activities in many spheres, which until now have been regarded as the sphere of male activities. In terms of organisation and administration, women's courts did not differ much from men's courts, whose patrons created a strong clientele environment around them with the court itself functioning as one of the main tools of implementing patrons' policies. The court of Teresa Zamoyska née Potocka (d. 1713) presented in this paper was a typical service and representational court, created to meet the needs of the magnate benefactress and fulfill her expectations as well as serve as a testimony to her exceptional social position.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska